

Folkeoplysning og politik

Om den politiske styring af folkeoplysningen 1910-13

Af Søren Ehlers

Noget centralt i Grundtvigs folkeoplysningstanker er, at oplysning er for alle, og derfor kunne Grundtvig egentlig ikke gå fuldt ind for de privatejede kristelige bondehøjskoler, der skød op efter 1844. Hvis man vil sætte sagen på spidsen, kan man sige, at meget tyder på, at Grundtvig ikke havde samme skolesyn som grundtvigianerne.

Allerede da han i 1843 overfor Christian VIII beskrev, hvordan Sorø Akademi kunne blive en folkelig højskole, frygtede han for en indsnævring af højskoletanken. Han mente dengang, at hvis regeringen ikke gjorde højskolen til en offentlig opgave, ville folket enten blive »*liggende i sin grove Vankundighed, til et Rov for Dagbladene og egennyttige, herskesyge eller dog vildfarende Ledere* eller om der end reiser sig en folkelig Oplysnings-Anstalt, bliver den en **Partisag** med skæv Retning. Det Sidste vilde sikkert blive Tilfældet her, hvor Ideen var oprundet og maa tiltale Folkets historiske Natur, saa, hvis mit store Haab om den **Kongelig** Danske Højskole glippede, vilde jeg have det store Uheld at have medvirket og maatte fremdeles medvirke til Noget, der sagtens kun blev lidt af, hvad jeg ønskede, men meget af hvad jeg har bedt Gud bevare Danmark fra!..«¹⁾

Blev højskolen da en »Partisag med skæv Retning«? Før dette spørgsmål kan undersøges, må det imidlertid kort drøftes, hvad vi forstår ved højskolen. Vort billede af »højskolen« er nemlig behæftet med to væsentlige skævheder: Dels præges litteraturen af højskolebevægelsens egne folk, der har forsynet os med fantastiske myter, ekstrem persondyrkelse og harmoniseringer i hobetal og dels omfatter det kendte højskolebillede kun de 6-7 højskoler, der havde flere hundrede elever om året. Nogle grundige undersøgelser vil give os et andet, mere nuanceret højskolebillede. Udgangspunktet for denne artikel er en overbevisning om, at »højskolen« og bondestanden var stærkt bundet til hinanden. Lidt forenklet kan man sige, at bønderne i forrige århundrede købte højskoleophold til deres børn, så de kunne få den rette bondebevidsthed – kundskabstilegnelsen spillede en mindre rolle – og højskolefolkene solgte højskoleophold til de bønder, der kunne moti-

veres til at købe. Heraf følger, at bondestanden økonomisk havde snor i højskolefolkene – der findes adskillige eksempler på, at højskoler blev lukket efter en boykot – og at højskolefolkene ideologisk ved hjælp af »det levende ord« havde snor i bønderne. Det gensidige afhængighedsforhold havde været en styrke, da land og by, Venstre og Socialdemokratiet, var forbundsfæller i kampen mod Højre, og højskolefolkene næsten var alene på folkeoplysningsområdet, men efter systemskiftet, hvor Venstre blev »regeringsbærende« og Socialdemokratiet fortsatte som oppositionsparti, blev det en svaghed. Lad os prøve at klarlægge, hvordan Venstre og højskolerne reagerede, da nye former for folkeoplysning begyndte at gøre sig gældende.

En af de første herhjemme, der forstod at gøre aftenskolen til et tilbud til hele den voksne befolkning, var kommunelærer *Jørgen Banke*. Han startede i 1905 som aftenskoleleder i Esbjerg og var i en lang årrække aftenskolebevægelsens talsmand overfor myndighederne. I hans morsomme og levende erindringer,²⁾ der bl.a. handler om Bankes virksomhed, da biblioteksloven af 1920 skulle føres ud i livet, fortæller han om kampen mod det synspunkt, at folket *kun* kan oplyses via »det levende ord«, og nævner, at mange højskolefolk helt misforstod Grundtvig på det punkt. Det er tydeligt, at Banke, der selv havde været højskolelærer, ikke oplevede højskolefolk som forbundsfæller. Hvorfor var det intet samarbejde mellem folkeoplysere af Bankes slags og højskolens folk?

For at få svar på disse spørgsmål har jeg valgt at undersøge en kort periode, hvor det var en højskolemand, der sad som ansvarlig minister for folkeoplysningen, en tid, hvor debatten var så livlig, at både højskolefolk og politikere måtte erklære sig.

Antallet af højskoler steg kraftigt i begyndelsen af dette århundrede, og i 1911 nåede man det foreløbige højdepunkt med 82 højskoler i virksomhed. De kendte højskoleforstandere soledede sig i offentlighedens interesse, og rigsdagen var på forhånd velvillig, når højskolerne ønskede forbedringer. I forbindelse med regeringsskiftet i 1909 gjorde Det radikale Venstre ivrige forsøg på at få de to kendte højskolemænd Holger Begtrup, Frederiksborg Højskole og Thomas Bredsdorff, Roskilde Højskole placeret i kultusministeriet.³⁾ Det blev imidlertid Venstre, hvis stridende fraktioner nu havde forenet sig, der kom først med en højskolemand som minister for kirke- og undervisningsvæsenet. Regeringens chef Klaus Berntsen, der selv var tidligere højskolemand, udnævnte *Jacob Appel* fra Askov Højskole.

Hans portræt kom straks på Højskolebladets forside, og han og Berntsen blev tilmed ikke de eneste grundtvigianere i regeringen. Den talstærke re-

Jacob Appel (1866-1931) i Dagmarsalen på Askov Højskole ca. 1902. (Det kongelige Bibliotek). Appel var naturvidenskabsmand og som højskolelærer højt beundret for sin evne til at anskueliggøre komplicerede sammehænge. Han overtog 1906 ledelsen af Askov Højskole efter sin svigerfader Ludvig Schrøder og havde en heldig hånd ved valget af de lærere, der sammen med ham videreudviklede landets førende højskole. Den sønderjyske sag optog Appel stærkt, og i hans anden ministerperiode 1920-24 fik han gennemført en skolelovgivning, der sikrede mindretallenes ret.

I de år, hvor Jacob Appel var minister, styrede hans hustru Ingeborg den store højskole i Askov. De brevvekslede næsten dagligt, og den meget værdifulde brevsamling opbevares på Rigsarkivet.

præsentation skyldtes nu nok, at alle, der var blevet berørt af Alberti-skandalen, holdt sig borte. Venstres stærke mand J. C. Christensen blev denne gang i folketinget og kom iøvrigt til at hvile som en skygge over Jacob Appels virksomhed. Men højskolefolkene jubledede – nu skulle den grundtvigske kirke- og skolepolitik føres ud i livet.

I min skildring af »folkeoplysningssystemet« i Jacob Appels første ministerperiode, vil jeg især koncentrere mig om fordelingen af statstilskud og lægge mindre vægt på de mange hensigtserklæringer – højskolefolk og politikere er jo storforbrugere af ord. Tilskuddenes placering og omfang viser klart nok, hvad man lagde vægt på.

Folkelige foredrag og folkeuniversitetsforelæsninger

På landet var appetitten på foredrag meget stor. Enhver forening – næsten uanset formål – havde foredrag på programmet, og hørelysten var – næsten uanset emne – meget stor. Det almindeligste var, at man i dagbladene annoncerede med, at NN talte i MM Forsamlingshus kl. 8. Hvad tilhørerne så fik at høre den pågældende aften kom helt til at afhænge af, hvad taleren p.t. havde på hjerte. Ifølge den tidligere Askovlærer Even Marstrand holdt de folkelige foredragsholdere sig oprindelig til historiske og biografiske emner, men senere gik de »mere og mere over til de saakaldte frie Foredrag, en Slags folkelig Filosofi over de mangfoldigste Emner og af meget forskellig Lødighed. For Præsternes Vedkommende blev de saakaldte kristelige Foredrag, der var noget længere og mindre tekstbundne end Prædikener, fremherskende«. ⁴⁾

Medvirkende til denne udvikling var den store vækst i antallet af forsamlingshuse. Stadig flere talerstole skulle bemandes hver vinter, og mange steder blev der i stigende omfang lagt vægt på oplæsning og underholdning. Foredragsforeningerne var oftest oprettet af tidligere højskoleelever, og det var især højskolefolk, der drog ud på foredragsrejser – ikke alene for folkeoplysningens skyld, men også for at få deres skoles navn slået fast og dermed bidrage til at sikre skolen elever. De skarpeste kritikere af det folkelige foredrag kom også fra højskolen. Jacob Appel pegede bl.a. på, at foredragsforeningerne i lighed med Folkeuniversitetet måtte arbejde efter en plan, Jakob Knudsen svang svøben over indholdet og Thomas Bredsdorff vendte sig mod mængden: »Den uhyre Foredragstid har naaet sit Højdepunkt. Vi har her til Lands i lange Tider haft en Foredrags-Kuglesprøjte, der har sprøjtet ud over Landet en Mængde forskelligt Stof. Dette Foredrageri har kulmineret ... Ja, der er Egne, som skulde sultes ud; de skulde ikke høre et Foredrag paa 5 Aar, og i Stedet sættes til at læse«. ⁵⁾

I 1910 var kritikken blevet så højlydt, at Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler simpelthen indbød alle formænd for foredragsforeninger til et møde, hvor foreningens myndige formand Alfred Povlsen forklarede dem, hvad deres opgave var. Mødet skulle ifølge formanden bl.a. »befri os fra

Alfred Povlsen (1852-1934) overtog Ludvig Schrøders position som højskolebevægelsens ledende mand (Det kongelige Bibliotek). I 1884 kom han til en lille højskole i Ryslinge, hvor han bistået af broderen valgmenighedspræst Karl Povlsen i løbet af få år skabte et grundtvigsk center, der trak mange elever til højskolen. Som højskolemand lagde Alfred Povlsen vægt på traditionen og dyrkede især det verdenshistoriske foredrag.

Han var i to perioder, 1891-1916 og 1920-27, en overordentlig myndig formand for Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler og forstod at holde justits blandt de konkurrerende små skoler. Alfred Povlsen lagde vægt på, at højskolerne holdt et vist niveau, og han, der blev en velhavende mand, understregede det personligt ved altid at bære skræddersyet tøj og kun rejse på 1. klasse. I en lang årrække tegnede Alfred Povlsen højskolebevægelsen i Danmark.

Maskepi med fremmede og fjendtlige Aandsretninger ... det er som nævnt den almenmenneskelige Dannelse paa Kristentroens Grund, som er Højskolens og de til Højskolen knyttede Foredragsforeningers Opgave».⁶⁾ En række højskolefolk gennemgik på dette og de følgende møder rundt om i landet i detaljer, hvordan arbejdet i en foredragsforening skulle ledes, hvis man skulle undgå forkerte meninger, manglende kvalitet eller varietelignende underholdning. Der blev ikke lagt skjul på, at man altid burde foretrække en højskolemand som taler.

I byerne fandtes de såkaldte højskoleforeninger, der i lighed med foredragsforeningerne forsøgte at fortsætte højskolens arbejde. Om disse byforeninger havde Alfred Povlsen sagt, at når byens folk ikke ville komme til højskolen, måtte højskolen gennem sine foredragsholdere komme til byens folk. Der er dog næppe tvivl om, at højskoleforedragene i de nye stationsbyer og i købstæderne især blev søgt af de mange indvandrede landboer, der

fandt et trygt miljø i den lokale højskoleforening. I byernes borgerlige foreninger, hvor forsamlingerne var større og økonomien bedre, nøjedes man ikke med højskolefolk som foredragsholdere. Der tilkaldte man folk, der var specialister på deres felt og altså ikke »folkelige«. Det var også folk fra disse kredse, der engagerede sig i de nye *folkeuniversitetsforeninger*.

Siden 1898 havde Folkeuniversitetsudvalget i samarbejde med et halvt hundrede foreninger i byerne arrangeret forelæsningsrækker over især naturvidenskabelige, men også historiske og litterære emner. Disse systematisk anlagte forelæsninger blev holdt af universitetslærere eller andre med en særlig videnskabelig baggrund, og Folkeuniversitetsudvalget i København kontrollerede nøje det faglige niveau. Til hver forelæsningsrække blev der udgivet et såkaldt »Grundrids«, hvor rækkens hovedpunkter og den videnskabelige litteratur var anført.

Allerede før den første forelæsningsrækkes start var Folkeuniversitetets stiftere klar over, at højskolernes støtte kunne blive afgørende for den nye institution, og Gustav Albeck dokumenterer i sin bog om Folkeuniversitetets historie⁷⁾ indgående, at et stort antal højskolefolk stillede sig afvisende overfor Folkeuniversitetet. Enhver antydning af brandesianisme fra Københavns Universitet skulle så vidt muligt isoleres. Derimod samarbejdede Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler gerne med universitetet i forbindelse med højskolelærernes efteruddannelse,⁸⁾ men selve landbefolkningen skulle nødig komme i direkte kontakt med universitetslærere.

Mens foredragsvirksomheden på landet var selvfinansierende, var staten involveret i byerne. Dels blev der givet tilskud til Folkeuniversitetets arbejde, og dels var der på finansloven afsat midler til foredragsvirksomhed i byerne. Da der i 1911 under en sparerunde blev stillet forslag om at slette disse tilskud, udløste det en principiel debat, hvor især Folkeuniversitetets tilhængere var oprørte. Ministeren var i en vanskelig situation, fordi han, der tidligere havde undervist for Folkeuniversitetet, nu havde Venstres rigsdagsgruppe under J. C. Christensen imod sig. Bevillingerne blev slettet, og da Folkeuniversitetets tilhængere forsøgte sig året efter, lykkedes det først efter navneopråb at skaffe bevillingen tilbage nu med en enkelt stemmes flertal.⁹⁾ Presset mod Venstres partidisciplin var stærkt i denne sag, og man kan kun forklare forløbet, hvor Folkeuniversitetet mistede sin lille bevilling på 8.000 kr., mens højskolernes bevilling på næsten en halv million slet ikke blev rørt, som en magtdemonstration fra J. C. Christensens side overfor ministeren. Folkeuniversitetet blev ikke betragtet som et Venstrianliggende.

Aftenskoleundervisning

Fra gammel tid blev aftenskolen betragtet som en skole for de unge, der havde forladt børneskolen og fortsat havde behov for elementærundervisning. Det er her, som når det gælder den offentlige børneskole, vigtigt at skelne mellem land og by, fordi forskellene var store. På landet var aftenskolen et enkeltmandsforetagende, idet aftenskolen stod og faldt med den enkelte lærers engagement. Der var mange grundtvigske lærere, der holdt aftenskole for på den måde at give deres bidrag til folkeoplysningen på landet, men skolemyndighederne så helst, at der blev lagt vægt på indlæring af elementære skolekundskaber.¹⁰⁾ Da der i 1890'erne blev stillet forslag om statstilskud til de private fortsættelsesskoler, der underviste 14-18 årige, besluttede folkettingen at yde et mindre tilskud, mens et større beløb blev afsat til udvikling af aftenskolen på landet. Aftenskolen blev altså betragtet som en skoleform for unge. Statstilskuddet medførte en kort opblomstring af aftenskolen på landet, men snart begyndte antallet af aftenskoler at falde, og alene i perioden 1905 til 1910 forsvandt 139 aftenskoler på landet.¹¹⁾

I byerne havde aftenskolen ikke nogen stærk position. Lovens muligheder blev ikke udnyttet i samme grad som på landet, og hverken unge eller voksne var særlig tilbøjelige til at gå i aftenskole. Men så begyndte arbejderbevægelsen at ændre signaler. Man havde nok diskuteret arbejderundervisning på Socialdemokratiets kongresser, men sigtet havde hidtil været at udanne folk til agitationsarbejdet. Roar Skovmand har oplyst,¹²⁾ at på 1908-kongressen skelnede man for første gang mellem agitations- og oplysningsarbejde. Her startede arbejderbevægelsens egen diskussion om, hvordan et oplysningsarbejde skulle tilrettelægges. På det tidspunkt var folk fra fagforeninger og vælgerforeninger i en række købstæder imidlertid begyndt at danne lokale aftenskoleforeninger. Når aftenskolearbejdet blev organiseret af foreninger, fik undervisningen den fasthed og kontinuitet, der var en forudsætning for at nå resultater. Disse nye »Aftenskoler for almen Dannelse«, som Jørgen Banke kaldte dem, blev søgt af voksne byarbejdere, og i 1905 var det lykkedes aftenskoleforeningen i Fredericia at komme på finansloven. Det første statstilskud opmuntrede til dannelse af flere aftenskoleforeninger, og i 1907 kunne Jørgen Banke danne De danske Købstæders Aftenskoleforbund, der snart var repræsenteret i 18 købstæder.¹³⁾

Sådan var situationen, da den socialdemokratiske folketingsmand K. M. Klausen i 1910 stillede forslag om at udskille de 14-18 åriges undervisning fra aftenskolen og samle den som dagundervisning i en ny ungdomsskole.

Situation fra Esbjerg Aftenskole u.å. (Byhistorisk Arkiv, Esbjerg). Jørgen Bankes mål var, at hele byens voksne befolkning skulle benytte aftenskolen, og derfor indførte han praktiske fag som bogføring, syning og husgerning. Han havde de lokale fagforeninger med sig, da han tog fat med sine utraditionelle metoder, og allerede i 1907 var Esbjerg Aftenskole landets største aftenskole med over 600 elever.

I mere end 25 år arbejdede Jørgen Banke for aftenskolesagen, og han blev i 1928 medlem af det ministerielle udvalg, der forberedte den første aftenskolelov.

Under folketingsdebatten om dette forslag talte Venstre imidlertid ikke aftenskolens sag. Man mente, at det især drejede sig om at få unge fra byerne på højskole.¹⁴⁾ Debatten endte med en beslutning om at lade ministeriet indsamle materiale om ungdomsundervisningens situation. Bl.a. afgav Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler en erklæring,¹⁵⁾ hvor man understregede, at undervisning af 14-18 årige måtte være af ikke-åndelig art. Historie, sociologi og religion var højskolens gebet.

Det er et vidnesbyrd om højskolens stærke placering i enhver diskussion om folkeoplysning, at De danske Købstæders Aftenskoleforbund (d.v.s. Jørgen Banke) valgte Alfred Povlsen fra Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler som taler sammen med K. M. Klausen, da ungdomsskoletanken

skulle diskuteres på et stort offentligt møde på Skamlingsbanken i 1913. Ved den lejlighed stillede Alfred Povlsen sig positivt overfor tanken om dagundervisning af de 14-18 årige, og han lagde stor vægt på, at de unge fik mulighed for at udfolde sig legemligt. Religiøs eller åndelig påvirkning kunne der imidlertid ikke blive tale om.

K. M. Klausen understregede i sit indlæg, at aftenskolen skrantede. Det var meget små beløb, det offentlige anvendte på ungdomsundervisningen, og han sagde direkte, at højskolerne og landbrugsskolerne var statens kæledægger. De store beløb, der blev ofret på dem, kom kun en mindre del af ungdommen til gode.¹⁶⁾

Det var faktisk kun Jørgen Banke og folk fra arbejderbevægelsen, der betragtede aftenskolen som et vigtigt instrument i folkeoplysningsarbejdet. For Venstre var aftenskolen en nødløsning, der blev trukket frem, når man ikke ønskede at støtte nye skoleformer. Hensynet til højskolen vejede tungt, da Venstre tog stilling til de private forsættelsesskoler og de kommunale ungdomsskoler.

Heller ikke højskolens folk interesserede sig for aftenskolen, og Jacob Appel ses ikke at have taget initiativer for at fremme aftenskoleundervisningen. De meget beskedne statstilskud ændrede sig ikke nævneværdigt i hans ministerperiode.

Folkebibliotekerne

Den tanke, at bogen spillede en vigtig rolle i folkeoplysningsarbejdet, var for så vidt anerkendt i disse år, men der var ikke enighed om, hvorvidt befolkningen skulle have direkte adgang til bibliotekernes hylder. I de ca. 1.000 »folkebogssamlinger« i landsognene, der fortrinsvis blev ledet af lærere, anvendte man meget ofte skolebørnene som bogbude, således at læreren valgte litteraturen og lod børnene bringe bøgerne frem og tilbage. De voksne lånere kom på den måde kun sjældent på biblioteket, hvor de iøvrigt ikke fik direkte adgang til hylderne. Denne arbejdsform kom til at betyde, at et sogns læsning ikke alene blev styret af lærerens indkøbspolitik, men også af hans skøn over, hvad der var passende læsning for den pågældende. De få uddannede bibliotekarere ankede især over, at folkebogssamlingerne lagde hovedvægten på den underholdende skønlitteratur og ikke ønskede at opbygge håndbogssamlinger.

Den største svaghed ved datidens bibliotekssystem var den manglende forbindelse mellem de forskellige biblioteksformer. Foruden folkebogssamlingerne fandtes der en række lidt større købstadbiblioteker, de videnskabe-

lige biblioteker i København og Statsbiblioteket i Århus, hvis bogbestand væsentligst bestod af dubleteksemplarer fra Det kgl. Bibliotek. Der var intet samarbejde mellem disse institutioner, men Statsbiblioteket i Århus havde siden oprettelsen i 1902 fungeret som »postordrebibliotek« for lånere i hele landet, der fik bøgerne tilsendt portofrit. Ideen stammede fra en kommission, hvor bl.a. Askov Højskoles forstander Ludvig Schrøder havde haft sæde, og den var allerede i 1895 blevet kritiseret af folkebibliotekstankens fremmeste fortalere *Andreas Schack Steenberg*.

Han mente, at hvis bogbestillingerne blev samlet af lokale biblioteker, kunne man udnytte midlerne bedre. Først og fremmest vendte Steenberg sig dengang imod, at lånerne på den måde ville savne den bistand fra en bibliotekar, der kunne sikre dem de rette bøger.

Bibliotekshistorikeren H. Hvenegaard Lassen¹⁷⁾ fremhæver, at Ludvig Schrøder og mange højskolefolk af hans generation var stærkt involverede i bestræbelserne for at få skrevet bøger, der var »folkelæsning«, men de interesserede sig ikke for at få bøger ud til den almindelige befolkning. Den store debat om »Fritænkernes Bøger« i 1880-81 handlede interessant nok om, hvad højskolefolk skulle gøre for at *hindre*, at de unge læste den nye litteratur! Hvenegaard Lassen finder, at højskolefolkene generelt var præget af frygt for det nye og aktuelle og af forkærlighed for det romantiske i litteraturen. Men højskolefolk vidste også, at hvis de var »aktuelle og moderne«, kunne elevtallet meget hurtigt falde. I den brede kreds af biblioteksinteresserede, der fra 1905 samledes i foreningen »Danmarks Folkebogsamlinger«, savnes fuldstændig højskolefolk.

Året 1909 blev det store vendepunkt for folkebibliotekstanken. Dels ansattes Steenberg som statens konsulent på området, og dels fik folkebiblioteket en fremtrædende plads på Landsudstillingen i Århus. På udstillingen holdt overbibliotekar *H. O. Lange*, Det kgl. Bibliotek sit skelsættende foredrag »Bibliotekssagen uden for København«. Efter hans mening savnede vi i Danmark et mellemlid mellem de mange folkebogsamlinger og de få videnskabelige biblioteker. Derfor foreslog han *centralbiblioteker* med uddannede ledere i hvert af landets amter. Det afgørende nye i foredraget var Langes skarpe sondring mellem det videnskabelige bibliotek og det almentdannende folkebibliotek. Efter dette foredrag fik debatten om fremtidens biblioteksarbejde et afgørende løft, og bogsamlingsfolkene kom i et frugtbart samarbejde med professionelle bibliotekarer. Langes argeste modstander viste sig snart at være Venstrelederen *Rasmus P. Nielsen*, Holbæk Amts Dagblad. Hans synspunkter kommer tydeligst frem i artiklen

På den store landsudstilling i Århus opførtes bl.a. en forsamlingsbygning med et selvstændigt folkebibliotek, komplet med reoler, bøger, bibliotekar og udlån. Dette mønsterbibliotek skulle vise offentligheden, hvad et folkebibliotek kunne være, hvis man ville ofre de nødvendige midler. »Stationsbyens Folkebibliotek« fik stor presseomtale og blev besøgt af mange tusind mennesker.

»Folkebogssamlingerne for Folket og ved Folket«,¹⁸⁾ hvor han advarer mod offentligt ansatte bibliotekarer, der vil fremme den læsning, som statens magthavere ønsker fremmet. Både af principielle og af økonomiske grunde mente Rasmus P. Nielsen, at »folkebogssamlingssagen« burde være et filantropisk foretagende, hvor arbejdet blev udført af dem, der følte et kald og ikke søgte et embede. Som tidligere elev på Askov og Vallekilde højskoler var redaktør Nielsen stærkt præget af højskolens idegrundlag, og i Holbæk havde han taget initiativ til oprettelse af et købstadsbibliotek, der samarbejdede med folkebogssamlingerne i oplandet og bl.a. sendte bogkasser til tyendet på egnens herregårde.

Som konsulent for Statens Bogsamlingskomite var det Steenbergs opgave at fordele statstilskud til folkebogssamlingerne, men da deres antal var stigende, og statens tilskud ikke fulgte med, kunne det årlige tilskud ligge på 5 eller 10 kroner. I 1911 foreslog et folketingsudvalg tilmed, at statstilskuddene skulle mere end halveres. Det lykkedes dog at begrænse nedskæringen til en trediedel af det oprindelige forslag, men der blev stadig mindre at gøre godt med.¹⁹⁾

Steenberg var en energisk agitator for bibliotekssagen, og han søgte bl.a. at gøre højskolerne til sine forbundsfæller. Højskolebladet, der i disse år virkelig var »Tidende for Folkeoplysning«, støttede Steenbergs forsøg på at få en debat i gang om højskolernes arbejde med bøger. Steenberg blev skuffet over de få reaktioner og skrev på et tidspunkt rent ud, at der indenfor højskolen trivedes mistænksomhed og uvilje overfor bøgernes brug i folkeoplysningen. I samme artikel bemærkede han en passant, at den bevilling, som Statens Bogsamlingskomite havde afsat til elevbogssamlinger på højskolerne, var den mindst søgte.²⁰⁾

For hovedparten af danskerne var Statsbiblioteket fortsat det eneste sted, hvor man kunne låne faglitteratur, og udlånet pr. post steg nu så stærkt, at personalet vanskeligt kunne følge med. For at mindske presset foreslog finansudvalget i januar 1911, at portofriheden blev ophævet, og dermed blev bibliotekerne et politisk stridsemne. Et andet forslag, der gik ud på at *undtage* en del bøger fra udlån, fik J. C. Christensens støtte, men det lykkedes Appel at skaffe en finanslovsbevilling på 700 kr., så det portofrie udlån kunne fortsætte.

Året efter var Statsbiblioteket imidlertid blevet så belastet, at Appel i forståelse med folkebogssamlingsfolkenes forening besluttede at begrænse Statsbibliotekets udlån. Formålet var dels at skaffe personalet tid til at få opbygget den indre organisation og dels at prøve at få udviklet de øvrige bibliotekers muligheder for at løse opgaverne.²¹⁾ Men offentlighedens reaktion på den trykte liste over, hvad man *ikke* kunne låne, var voldsom, og skytset blev rettet mod Appel personlig.

Dønningerne på rigsdagen var ikke mindre kraftige, og Appel blev kritiseret både for begrænsningerne i Århus og for hans ansøgning om et lille statstilskud til centralbiblioteker. Det lykkedes ham dog at komme igennem med et kompromis, hvorefter indskrænkningerne i Århus blev opgivet efter et år, og der blev givet mindre statstilskud til de to første centralbiblioteker og afsat flere midler til de øvrige mindre biblioteker.²²⁾

I denne sag spillede Appel omsider dristigt ud ved ikke at forsøge at lap-

pe på en uholdbar løsning, men satse på de omstridte centralbiblioteker. Der er ingen tvivl om, at Appel her demonstrerede en forståelse for folkebibliotekstanken, der på ingen måde var almindelig i Venstre. Højskolefolk lod ikke deres røst høre i denne sag.

Højskolernes problemer

Aldrig havde antallet af højskoler og antallet af højskoleelever været større, men alligevel var der blandt nogle højskolefolk voksende bekymring for fremtiden. Der var en tendens til, at de store højskoler fik stadig flere elever, mens det begyndte at knibe for de mindre skoler. Ifølge statistikken²³⁾ var der 80 højskoler i virksomhed, da Jacob Appel blev minister, men blot 10 år efter var tallet faldet til 58. Ser man på antallet af årselever, viser det sig, at *60 % af skolerne havde under 20 årselever, mens 20 % af de resterende havde under 40 årselever*. Hovedparten af skolerne var ganske små i 1910, og trods den ydre succes for højskolebevægelsen var den indbyrdes kamp om eleverne hård. Afstanden mellem de velhavende højskoleejere med flere hundrede årselever, der ofte udtalte sig på højskolens vegne, og de mange, der kæmpede en daglig kamp for at holde deres skole i gang, var ganske betydelig.²⁴⁾

Højskolerne har altid været markedsorienterede og i indbyrdes konkurrence, men skoleverdenen var i disse år under hastig ændring, og antallet af nye skoleformer var voksende. I 1908 begyndte forfatteren Johan Skjoldborg at arbejde for oprettelse af en »tyendehøjskole«, samme år rejste husmændene deres første højskole ved Odense og i 1910 kom der både en arbejderhøjskole i Esbjerg og en højskole for handelsmedhjælpere ved Hørsholm. Husholdnings- håndværker- og landbrugsskolerne tog også deres part, og for de mindre højskoler, der ofte havde en del elever under 18 år, måtte den nye mellemskoles succes, efterskolernes opblomstring og K. M. Klausens planer om en kommunal ungdomsskole vække bekymring.

Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler, der var domineret af de store skoler, var på samme tid optaget af at få højskolelærernes kvalifikationer forbedret – man mente simpelthen, at mange højskolelærere ikke havde den fornødne baggrund for at undervise, og en debat om ændrede tilskudsbestemmelser, der kunne hindre nye svagt funderede skoler i at opstå, kom i gang. Frem til højskoleloven af 1913 finder man i Højskolebladet en række indlæg fra de mindre skolers folk, der følte sig truet på brødet. Det gjorde

Politiken den 11. august 1911.

Højskolebladet 1911.

de ret i. De store skolars folk havde ikke meget til overs for de små skoler, og Appel og den nye tilsynsførende med højskolerne folketingsmand Laust Moltesen, var af samme mening. Da folketingsudvalget havde startet arbejdet med en ny tilskudslov, skrev Appel til sin kone. *»Hvad de smaa Skoler angaar, vil jeg kunne gaa med til, at de nuværende ikke ødelægges, men for Fremtiden maa for nye Skoler [Elev-]Tallene sættes op, thi disse smaa forkroblede kan intet udrette for det store Tilskud. Og der er den Fare, at naar nu Spørgsmaalet om Skoler for den konfirmerede Ungdom kommer paa Dagsordenen, saa vil man ogsaa der kunne forlange Understøttelse til saa smaa Skoler«.*²⁵⁾

Et andet tema i højskoledebatten var forholdet til byernes unge. Alle og enhver kunne på landet følge vandringen mod byerne, og der var i København gjort nogle behjertede forsøg på at holde grundtvigsk byhøjskole, men resultaterne syner ikke af meget. De unge byarbejdere var heller ikke særlig tilbøjelige til at tage på højskole på landet, hvor undervisningen og skolelivet udelukkende var tilrettelagt for unge fra landet. Meget tyder på, at de fleste højskolefolk var godt tilfredse med udelukkende at have elever fra

landet, og den omfattende debat om byungdommen blev, som Ib Koch-Olsen træffende har skrevet, ført *»i en tone som om det drejede sig om civiliseringen af afrikanske stammer«*.²⁶⁾

Vi ved faktisk ikke meget om undervisningen på de mange små skoler, men der er grund til at tro, at den på et lavere niveau har fulgt parolerne fra de store. Det interne hierarki i højskoleverdenen var bestemt af elevtal-lene og kan tydeligt aflæses i de »store« højskolemænds brevveksling. Man kan forestille sig, at der gennemgående har været mere elementærundervisning på de mindre højskoler, men alle steder var foredraget fortsat den dominerende undervisningsform, og elevernes selvstændige arbejde spillede næppe nogen større rolle endnu. Der var mange steder en tydelig åbning overfor videnskabens – især naturvidenskabens – resultater, men i det store og hele underviste man på samme måde som før systemskiftet. Jørgen Bukdahl, der har lavet en omfattende undersøgelse²⁷⁾ af højskolen mellem 1864 og 1920, sporer trods et generationsskifte blandt de »store« højskolefolk ingen forandringer.

Højskolernes målsætningsdebat

Alligevel lykkes det en enkelt kættersk præst og højskolemand at drive en kile ind i højskoleverdenen og få en målsætningsdebat i gang. Det var den drevne polemiker V. Brücker, der ikke var uvant med at stå alene. Han var f.eks. den eneste grundtvigianer, der i 1881 havde stillet sig side ved side med Morten Pontoppidan, da denne gik i rette med Ludvig Schrøder for afvisningen af »Fritænkernes Bøger«, og Brücker havde lige siden udfordret Højskolebladets læsere med sine meninger.²⁸⁾ I april 1909 genoplivede han Grundtvigs store plan om en statshøjskole i Sorø og skrev rent ud: *»Der er store Kredse og Lag i vort Folk, som de hidtidige Skoler ikke har kunnet naa, og vi staaar overfor en Spaltning af vort Folk efter forskellige Skoler ...«*, og det havde aldrig været Grundtvigs mening.

»... Jeg ser ikke noget bedre Middel til Afværgen af denne Fare end et saadant kraftigt Brændpunkt for Folkeoplysningen. Thi det hele Folk har Krav på Oplysning, og vore Skoler med deres Stempler: kirkeligt, grundtvigsk, vedkommende Forstanders navn, kan ikke gøre Krav paa at være Folkehøjskoler. Brücker ville ikke lukke de små private skoler, hvor der kun var plads til én virkelig lærerkapacitet, men mente, at de nødvendigvis måtte have en stor statshøjskole at se op til. Statshøjskolen skulle have en hel række lærerpersonligheder, der efter hans mening ikke nødvendigvis behøvede at være kristne.²⁹⁾

Valdemar Brücker (1852-1929) i hjemmet (Det kgl. Bibliotek). Fra hans præstegård kom der år efter år en stadig strøm af velskrevne og provokerende spidsartikler til Højskolebladet. Brücker sluttede sig som student til »Den borupske Kreds« – det var en halv snes oprørske venstrefløjsgrundtvigianere omkring Johan Borup, der ivrigt kritiserede bevægelsens høvdinge – men som moden mand brød han med dem alle, fordi de efter hans mening svigtede deres ungdoms idealer. Efter bruddet skrev valgmenighedspræst Karl Povlsen, der ligesom broderen Alfred Povlsen var medlem af kredsen, at tiden ikke var til at storme skanser, men til at forsvare dem. »Det var os, der blev de angrebne, de betrængte. Vi måtte gøre fælles front til den anden side, vi mødte en ny og mægtig fjende – brandesianismen« (Even Marstrand: Johan Borup og hans kreds, 1953, s. 78).

I al sin kompromisløshed minder Valdemar Brücker om den samtidige skolemand Vilhelm Rasmussen. Han blev skarpt angrebet for sine meninger, men stod frit, fordi frimenigheden i Aagaard bestandig sluttede kreds om sin præst. Den højskole, han startede i 1899, fik imidlertid aldrig mange elever.

De ledende højskolefolk forsøgte i første omgang at tie Brücker ihjel, så der måtte en hel række udfordrende indlæg fra hans hånd til, før debatten tog fart. Jacob Appel, der på det tidspunkt fortsat var forstander i Askov, var dog tidligt ude med et svar. Få år forinden havde han udarbejdet en plan³⁰⁾ til udvidelse af Askov Højskole, hvor han bl.a. ved nyansættelser ville have opdyrket videnskaberne biologi, samfundsøkonomi og religionshistorie. Det var dog ikke den plan han trak frem, da han i en tale ved efterårsmødet gav Brücker et afvisende svar.³¹⁾ Han understregede ved den lejlighed, at ikke-kristne folkeoplysere ikke ville være i stand til at bygge en egentlig folkehøjskole. Grundtvig måtte efter hans mening have taget fejl på det punkt!

Der var imidlertid en del, især yngre højskolefolk, der var af en anden mening. Højskolebladets redaktør bad om flere indlæg, og debatten kom i gang. I en senere nytårsartikel skrev redaktør Helge Skovmand om en vis usikkerhed i Askov, hvor Ingeborg Appel var konstitueret forstander, og han udtalte sig positivt om Sorø-tankens.³²⁾

Appel, der jo som minister ikke kunne lægge sin plan for udvidelse af Askov Højskole offentligt frem, blev rasende. I et brev til hustruen bemærkede han, at »Hr. Skovmand ... vist ikke burde vedblive at styre Højskolebladet«, og ved et møde på »Købmandshvile Højskole« forsøgte ministeren at banke Skovmand på plads, men han var vist »en arg Modstander«.³³⁾

Holger Begtrup, der kraftigt havde undsagt Sorø-planen, lancerede få måneder efter en udvidelse af Frederiksborg Højskole, der nu ville tilbyde naturkundskab, samfundslære og engelsk for 2. års elever. Askov havde fået en farlig konkurrent, og Ingeborg Appel fik besked fra ministeren om at give Begtrup »af Grovfilen«, når han kom til Askov for at holde foredrag. Begtrup fik samme behandling som Skovmand: »Manden lod virkelig til ikke at kunne forstå, der var nogen Konkurrence deri, han ville jo ikke skade Askov paa nogen Maade«, skrev Ingeborg. Begtrup begrænsede sig, og Jacob Appel havde ikke indvendinger mod hans programartikel, der for sigtigt blev kaldt »Et Vindue i Vest«.³⁴⁾

Begtrup – den store Grundtvigkender – indrømmede, at hans plan ikke harmonerede med Grundtvigs tanker om folkets oplysning, men mente alligevel at handle i hans ånd. Frederiksborg Højskole skulle have en afdeling for engelsk sprog og samfundsforhold med følgende begrundelse: »Som ethvert barn ved, tjener de danske Bønder i vor Tid deres daglige Brød ved at sende deres Varer til det engelske Marked. Den materielle Forbindelse mellem os og det vestlige Udland er altsaa reel nok. Men derfor gælder

*det ogsaa om, at Oplysningen følger i samme Spor. Den Bro, som er bygget af Smør og Flæsk og Æg og Penge, den maa gøres til en Aandens Bane, hvis der ikke skal komme idel Verdslighed ud af denne Verdenshandel».*³⁵⁾

Begtrups bud på den udvidede højskole var, som det ses, snævert knyttet til landbrugserhvervet og er i sin helhed en glimrende illustration af den markedsorientering, som de privatejede højskoler, der levede i evig konkurrence, måtte foretage.

Debatten om »Skolen i Soer« blev livlig, og bestyrelsen for Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler, der enstemmigt gik ind for en udvidelse i Askov, indkaldte i forståelse med ministeren omsider til et møde om sagen i januar 1912. Appel og bestyrelsen var helt enige om, at udvidelsen skulle være helt »paa den gamle Grund og i den gamle Æra«,³⁶⁾ og i månederne før mødet blev der ført en heftig pressekampagne for en udvidelse af Askov.

Det måtte blive et nederlag for Brücker og hans forbundsfæller, og tilslutningen til en udvidelse af Askov blev da næsten også enstemmig, men interessant nok blev et forslag om et fortsat arbejde for Sorø-tankens kun forkastet med 21 stemmer mod 16. Især de yngre højskolefolk ønskede både en udvidelse af Askov Højskole og en statshøjskole i Sorø.³⁷⁾ Brücker fortsatte med at arbejde for ideen og fik på sine møder i København stor tilslutning fra en bred kreds udenfor højskoleverdenen. Man kan notere sig, at der især kom mange fra universitetet og fra arbejderbevægelsen – altså de ikke-kristne folkeoplysningsfolk. De indstillede sig på at arbejde på langt sigt. Det var nu tydeligt, at der udenfor højskoleverdenen fandtes et andet folkeoplysningsmiljø.

Debattens forløb viser, at der var stor usikkerhed om den rette kurs, og et enkelt indlæg skal refereres, fordi det tvang Alfred Povlsen, der ellers som formand for Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler holdt lav profil, til at rykke ud med et svar. Det var en gammel Askovelev, statistikeren *Jens Warming*, der i Højskolebladet³⁸⁾ offentliggjorde nogle resultater fra en højskolestatistik, som han havde udarbejdet for Statistisk Departement. Warming konstaterede bl.a., at højskolernes elevtal kun knebent holdt trit med befolkningstilvæksten, og at det stigende elevtal skyldtes vækst hos landbrugsskolerne. Han fandt, at procenten for byelever var faldende, og at der var en forskydning fra husmandsbørn til gårdmandsbørn, og han anførte en ganske vist svag og usikker tendens i retning af, at visse skoler navnlig var for gårdmandsbørn, andre navnlig for husmandsbørn. På det grundlag vendte Warming sig bl.a. mod en udtalelse af Alfred Povlsen om, at højskolen *havde* banet sit leje, og han understregede, at vi nu havde en

helt anden bondestand end for 50 år siden. Derfor var højskolens opgave blevet en anden. Den korte artikel, der medførte et langt svar fra Alfred Povlsen, sluttede med nogle venlige naive spørgsmål. F.eks. spurgte Warming, om højskolernes regnelærere ikke kunne lære bønderne større ansvarlighed i forbindelse med skatteligningen, således at byrderne kunne blive bedre fordelt!

Det faldende elevtal bekymrede Appel: »Det er meget kedeligt af Hensyn til Højskoleloven. – Alf. Povlsen mener, at det skyldes, at Højskolens Ordførere ikke længere har den Magt og Myndighed i deres Ord, som Tiden kræver; at de Unge maa søge andet Steds hen, at Højskolen ikke længere er »Stedet«, men kun et Sted mellem mange, hvor der er Oplysning at hente«. ³⁹⁾

Under folketingets arbejde med revisionen af højskoleloven skete der det uheldige for ministeren, at de små højskolars talsmænd kom i flertal i udvalget. Det kunne, skrev han, ⁴⁰⁾ komme til at betyde, at indgrebet overfor de små skoler måtte opgives, hvis han skulle kunne få udvidelsen af Askov igennem. Det blev også resultatet. Kravene til de små skoler blev mildnet, og Askov Højskole fik med højskoleloven af 29. april 1913 midler til en stor udvidelse »paa den gamle Grund og i den gamle Æra«.

Højskolen er ikke længere »Stedet«

Tormod Jørgensen, Høng, der havde været en af Brückers forbundsfæller, lægger i et tilbageblik ⁴¹⁾ vægt på, at højskolens gamle forbindelse til Venstre viste sig stærkest ved afstemningen om »Skolen i Soer«. Systemskiftet havde ifølge Tormod Jørgensen medført, at den »Folkefront« af bønder, frisin-dede borgere og arbejdere, der havde kørt Højre træt, gik i opløsning. Der dannedes nye fronter, og højskolerne holdt fast ved den prøvede forbindelse til gårdmændene, der nu blev det regerende Venstre. Som magthavere gik Venstre-bønderne ikke længere foran, men søgte at fastholde det vundne, og højskolerne lagde ikke ny jord under ploven, men nøjedes med »at pløje de gamle furer lige«.

Det er imidlertid vigtigt at fastslå, at der ikke forelå en reel valgsituation i 1912. Den privatejede højskole, der levede af at sælge højskoleophold til bønderne, måtte naturligvis sikre sit marked. Det centrale i højskolens pædagogik er jo netop denne markedsorientering, der i praksis pålægger højskolefolkene en vis selvcensur. Der var i realiteten ikke andre kunder end bønder, og derfor kunne f.eks. Alfred Povlsen nok gøre en del for at hæve kvaliteten af forsamlingshusforedraget og højskolelærernes uddannelse,

men det vigtigste måtte være at bevare markedet. Derfor måtte højskolefolk være passive eller afvisende overfor andre former for folkeoplysning, og det var det pionerer som Banke og Steenberg reagerede imod.

Først da Venstre efter Albertikatastrofen blev et enhedsparti, kunne en højskolemand tage mod en ministerpost uden at frygte for elevtilgangen hjemme på skolen. Da Jacob Appel, hvis personlige integritet er hævet over enhver tvivl, som den første aktive højskolemand gik ind i regeringen, styrkede han højskolens gamle binding til Venstre. Han, der i hele sin ministerperiode havde et godt forhold til oppositionen og i 1913 arbejdede aktivt for at få sammensluttet regeringspartiet med Det radikale Venstre, kom i virkeligheden til at administrere J. C. Christensens kulturpolitik, men blev da også betalt med en forbedret højskolelov og en fordobling af statstilskuddet til Askov Højskole.

Gennemgangen af »folkeoplysningspolitikken« 1910-13 har vist, at Venstre kun tilgodestå sit eget oplysningsapparat: Højskolen. Da Venstre flertallet i 1911 fjernede statstilskuddet til folkeuniversitetsforelæsninger og enkeltstående foredrag udenfor foredragsforeningerne, ramte man jo netop en virksomhed, der ikke var kontrolleret af højskolefolk. Ser vi på aften- og ungdomsskolen, finder vi, at interessen for dette område, der havde været mærkbar indenfor højskolen og Venstre i oppositionstiden, nu var borte, og det samme gælder biblioteksområdet, der nu hverken kunne engagere højskolefolk eller venstrepolitikere. Man kunne sige, at Venstre kun interesserede sig for det oplysningsarbejde, der kom landbougdommen til gode, men forholdet er vel snarere det, at Venstre kun ønskede at støtte det arbejde, som bønderne selv kunne kontrollere. Den hårde konkurrence mellem de mange privatejede højskoler sikrede på god liberalistisk vis en »ideologisk topkvalitet«, og de store statstilskud skærmede mod konkurrence fra andre former for folkeoplysning. Den mekanisme kunne Brücker ikke rokke ved, da han ville lave en offentlig højskole sammen med ikke-kristne folkeoplysere.

For de store højskolars vedkommende – det er dem, vi ved mest om – lå det klart, at man ville konkurrere på kvalitet. Derfor arbejdede man på at få lovgivningsmagts hjælp til at få lukket de ringeste af »de små«. Man stod fast på form og indhold fra den store højskoletid og man søgte med foredragets hjælp at bevare sit åndelige greb på bønderne. P.g.a. den øgede konkurrence måtte man markere sig ideologisk overfor de øvrige folkeoplysere, og derfor blev kristeligheden opprioriteret på højskolerne i disse år. Grundtvig havde hævdet, at troen ikke var en skolesag, og ment, at

man kunne holde skole med »Naturalister af Ånd«, men sådan så praktiske højskolefolk ikke på det.

Engang havde Grundtvig frygtet, at højskolen blev »en Partisag med skæv Retning«, og det er tydeligt i perioden 1910-13, at Venstre som regeringsparti anså den gammelkendte højskole, hvor Alfred Povlsen arbejdede for fodslag i rækkerne, for at være en partisag, mens man stod mere afvisende overfor andre former for folkeoplysning. Højskolens »folkeoplysnings-monopol« kunne imidlertid ikke opretholdes, og favoriseringen aftog i perioden 1913-20, hvor Det radikale Venstre regerede med Socialdemokratiet som støtteparti. Det står stadig hen i det uvisse, hvad »Skolen i Soer« kunne have udviklet sig til, men den privatejede bondehøjskole var vel ikke skævere end så mange andre samfundsinstitutioner.

Noter:

1. K. E. Bugge: Grundtvigs Skoleverden. Bd. II, s. 208.
2. Jørgen Banke: Oplevelser og Overvejelser. Bd. I-II. 1944 og 1946, s. 165, s. 20. Se også hans Folkebibliotekernes historie i Danmark indtil 1920. 1929.
3. P. Munch: Erindringer 1909-14. 1960, s. 7.
4. O. Bertolt m.fl.: Dansk Folkeoplysning. 1942, s. 177.
5. Højskolebladet 1909, sp. 1603.
6. Højskolebladet 1910, sp. 69.
7. Gustav Albeck: Universitet og folk. 1984, s. 165-. P. Munch redegør også for det dårlige forhold mellem universitetet og højskole i Erindringer 1870-1909. 1959, s. 130, 133 og 152.
8. Danmarks Folkehøjskole 1844-1944. 1944, s. 178.
9. Gustav Albeck: Universitet og folk. 1984, s. 232. Jacob Appel oplyser i et brev til hustruen af 10. marts 1912, at partiets ordfører privat var enig med ham. RA.
10. Se fx. Morten Lunds artikel i Uddannelseshistorie 1986, s. 17.
11. Rigsdagstidende 1910/11, sp. 3282.
12. Roar Skovmand: Lys over landet. 1949, s. 132.
13. Søren Ehlers: Aftenskoler. Siden Saxo 1987, nr. 3.
14. Folketingets Forhandlinger 1911/12, sp. 8608.
15. Højskolebladet, 1912, sp. 1821.
16. Højskolebladet, 1913, sp. 796.
17. H. Hvenegaard Lassen: De danske folkebibliotekers historie 1876-1940. 1962, s. 64 og 46.
18. Bogsamlingsbladet, maj 1911.
19. H. Hvenegaard Lassen: De danske folkebibliotekers historie 1876-1940, 1962, s. 111, 116, 119, 132 og 152.
20. Højskolebladet 1909, sp. 1608, 1910, sp. 289 og 1911, sp. 689.
21. Jørgen Banke: Folkebibliotekernes historie i Danmark indtil Aar 1920. 1929, s. 53.

22. Jacob Appels breve til hustruen af 16., 19., 20., 22. og 23. oktober 1912 og 21. januar 1913. RA + H. Hvenegaard Lassen: De danske folkebibliotekers historie 1876-1940. 1962.
23. Danmarks Folkehøjskole 1844-1944. 1944, s. 345. Nedgangen under 1. verdenskrig gjorde det af med mange små skrantende højskoler.
24. I 1910 foreslog en »lille« højskoleforstander, at de store højskoler frivilligt afgav en del af deres statstilskud til de små. (Forhandlingsprotokol for Foreningen for Høj- og Landbrugsskoler. RA). De store skoler var 1910/11: Askov, Vallekilde, Ryslinge, Ollerup, Haslev (Indre Mission), Frederiksborg og Roskilde.
25. Jacob Appels breve til hustruen af 15. oktober 1912 og af 19. januar 1913. RA
26. Danmarks Folkehøjskole 1844-1944. 1944. s. 290.
27. Johannes Rosendahl (ed.): Højskolen til debat. 1961, s. 69.
28. Helge Skovmand: Et hjem en skole og et blad. 1976, s. 114, 136 og 138.
Roar Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892. 1944 s. 431.
29. Højskolebladet 1909, sp. 913.
29. Højskolebladet 1909, sp. 586.
30. Hans Lund: Askov Højskole 1865-1915. 1965, s. 292.
31. Højskolebladet 1909, sp. 1385.
32. Højskolebladet 1911, sp. 27.
33. Jacob Appels breve til hustruen af 7. og 9. januar 1911. Se også Helge Skovmands beretning i Et hjem en skole og et blad 1976, s. 139.
34. Ingeborg og Jacob Appels breve af 2., 5. og 9. april 1911. I den følgende tid blev Begtrup fulgt opmærksomt, fremgår det af breve af 5. maj, 22. november 1911 og 12. januar og 31. december 1912. RA.
35. Højskolebladet 1911, sp. 577.
36. Jacob Appels brev til hustruen af 21. november 1912. RA
37. Højskolebladet 1912, sp. 1513.
38. Højskolebladet 1912, sp. 633 og sp. 729. Warming var oprigtigt højskoleinteresset, og det fremgår af Appels arkiv, at han søgte stillingen som statens tilsynsførende med højskolerne.
39. Jacob Appels brev til hustruen af 27. november 1912. RA
40. Jacob Appels breve til hustruen af 9. og 11. januar 1913.
41. Danmarks Folkehøjskole 1844-1944. 1944 s. 414.